

Lysenko O. Informational and analytical documents of GPU of the UkSSR as the source of investigation of activity of village activist under the condition of general collectivization (the end of 1920th – beginning of 1930th).

The article investigated the types of behavior of village activists during the implementation of collectivization in the UkSSR.

Key words: peasantry, general collectivization, activist, Soviet of the village, documents of state security bodies, GPU of the UkSSR.

*Валентин Іваненко, Леонід Прокопенко**

Реалізація Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи у Дніпропетровській області з реабілітації та увічнення пам'яті жертв репресій радянського політичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, репресії, тоталітаризм, режим, демократія, справедливість.

Невід'ємною органічною складовою розбудови нової України, формування якісно модифікованого ціннісного горизонту сучасних поколінь наших співгромадян є, як відомо, історико-пізнавальна парадигма трансформації суспільства, тобто забез-

** Іваненко В.В. — доктор історичних наук, професор, проректор, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; Прокопенко Л.Л. — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України.*

печення масштабного, цілеспрямованого й усебічного переосмислення та об'єктивного відображення вітчизняної історії, особливо її складних, заплутаних, трагічних чи фальсифікованих сторінок радянської доби, коли ніби злилися в єдине ціле велич доленосних звершень і гіркота не менш відчутних втрат, героїка і драматизм революційного пориву й творення нового соціального устрою. І це цілком закономірно. Адже торуючи шлях у день завтрашній, віддаючи належне здобуткам багатьох поколінь українців, проникаючи дедалі глибше у найпотаємніші куточки та хитросплетіння нашого минулого, ми тим самим протягуємо зовні невидиму, але реально існуючу спадкоємицьку ниточку у майбутнє, додаючи стабільності й сьогоденню. Не випадково саме рівень правди, чесності, відвертості й прозорості у відтворенні історичного процесу розглядається як найбільш чутливий індикатор і водночас дієвий інструмент очищення масової свідомості від архаїчних нашарувань попередніх епох, розкріпачення мислення, оздоровлення моральної атмосфери у суспільстві в цілому, як неодмінна передумова його динамічного, поступального розвитку.

У світлі окреслених імперативів принципового значення й особливої соціокультурної ваги з погляду зміцнення демократичних та правових засад у нашій країні набуває проблема відновлення історичної справедливості, передусім стосовно мільйонів безвинних жертв радянського тоталітаризму — унікального за задумом, але досить жорстокого за природою та сутнісними ознаками політичного ладу, що виник після 1917 р. на уламках Російської імперії, захопивши у свої тенета й Україну. «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинилися сталінським режимом та його провідниками в республіці», — констатується у преамбулі закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹.

Безперечно, цей «спадок» так чи інакше й досі нагадує про себе у повсякденному житті, продовжує залишатися незагой-

¹ Свідчення з минувшини: Мовою документів / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, С. І. Матов, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2001. – С. 288.

ною раною, своєрідним «оголеним нервом» у нашому хворобливому соціальному організмі, болем відгукуючись у серцях і душах багатьох українців. Утім, як і росіян, білорусів, молдаван, прибалтів, казахів, євреїв, інших народів колишнього СРСР. Та й не тільки їх. Ідеться не про одинокі, вибіркові каральні акції проти окремих громадян за національним чи соціальним мотивом, а про тотальний характер репресій стосовно всіх без винятку верств населення — робітників, селян, науковців, освітян, митців, літераторів, військових, чиновницько-партійного корпусу, священників тощо. Зведені Кремлем, по суті, у ранг державної політики, вони стали мало не нормою соціальної практики в умовах більшовицької модернізації країни.

Переважна більшість репресованих громадян на довгі роки з тавром «шкідника», «націоналіста» чи просто «ворога народу» була фактично викреслена з пам'яті нащадків, піддана забуттю. І так, на превеликий жаль, тривало аж до середини 1980-х рр., коли нарешті ми змогли розпочати фронтальне дослідження цієї гостросюжетної, винятково значущої соціальної проблеми, акумулювавши згодом свої зусилля в межах загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією».

Нагадаємо, що прийнята вона була за ініціативою патріарха-історика, академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька та очолюваної ним Всеукраїнської спілки краєзнавців, підтримана Національною академією наук і Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал», на виконання відповідних рішень Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, ухвалених у 1992 р. Основним її координатором, так би мовити, «мозковим центром», стала Головна редакційна колегія, яку очолив академік НАН України П. Т. Тронько. З його ім'ям, до речі, ототожнюється й така фундаментальна, синтетична праця, як 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», що вийшла українською (1969 р.) і російською (1977 р.) мовами, а також інші масштабні проекти, які сприяли суттєвому прирощенню знань із нашого великого, подеколи вельми суперечливого й драматичного, минулого, помітно збагативши українську історіографію новими перспективними ідеями, дослідницькими підходами, напрямками, оцінками.

Передбачалося, що реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» стане не просто черговим, а безпрецедентним кроком на даному шляху у площині відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч українців, безпричинно постраждалих за часів радянської влади. Додамо — кроком, аналогів якому історіографічна практика незалежної України ще не знала. Адже вказана програма мала, з одного боку, забезпечити підготовку й випуск багатотомної науково-документальної серії книг у форматі системного відтворення найтрагічніших перипетій української історії епохи першого у світі «соціалістичного експерименту» й поіменного вшанування жертв державного терору на теренах України, а, з іншого, стимулювати подальший реабілітаційний рух із метою остаточного завершення процесу повернення із небуття таких категорій громадян, усіх, кому довелося зазнати неабияких моральних, духовних і фізичних утисків та принижень із боку тодішнього режиму, покласти на вівтар здобуття примарного «світлого майбутнього» свої скривджені душі та знівечені долі, а нерідко й найдорожче — життя.

Слід зазначити, що ухвалення у квітні 1991 р. в Україні «реабілітаційного» закону, а дещо пізніше й рішення вищих органів нової української влади про започаткування згаданого державного проекту дістало повне схвалення й активну підтримку на місцях, зокрема на Дніпропетровщині, де вже у грудні 1992 р. для організаційного забезпечення та координації всіх сегментів цієї складної, різновекторної роботи за розпорядженням глави облдержадміністрації було створено обласну редакційну колегію на чолі з його заступником О. С. Федосєєвим, який зробив великий особистий внесок у налагодження справи. Тим паче, що у початковий період довелося вирішувати безліч далеко не простих завдань: вести пошук і залучати до підготовки новаторського серійного видання кваліфікованих фахівців, науковців, обізнаних зі змістом, прийомами й специфікою такої роботи, відпрацьовувати схеми включення у цей процес відповідних організацій і установ, таких, як обласні управління СБУ, МВС, прокуратури, суду, архіви, музеї, громадські об'єднання

краєзнавців, «Меморіал» та інші, розв'язувати невідкладні фінансові питання тощо².

Проте внаслідок глибокої, всеохоплюючої соціально-економічної кризи та інших негативних факторів практично вся робота у той час була загальмована. Лише у середині 1990-х рр. удалося відновити й запустити механізм функціонування обласної редколегії, при якій на початку березня 1996 р. було утворено науково-редакційний центр (НРЦ) (директор С. І. Матов, з 2001 р. і дотепер — Л. Л. Прокопенко; науковий керівник В. В. Іваненко). Власне, цей підрозділ і мав забезпечити повноцінну реалізацію обласної програми «Реабілітовані історією», а, отже, і підготовку науково-документальної низки книг про беззаконня радянської адміністративно-командної системи на теренах Дніпропетровщини. У різні роки в ньому плідно працювали І. В. Борисов, О. М. Приходько, В. П. Тверезий, Р. К. Терещенко (науковий секретар, у центрі й досі), Р. М. Шабанова та ін.

Повсякденна діяльність редколегії й науково-редакційного центру незмінно перебувала у полі зору керівництва області. Напрямок опікувався «гуманітарними» заступниками губернатора як очільниками редколегії — О. С. Федосєєвим та його наступниками Т. М. Кравченко, О. В. Сокольською, Є. І. Бородіним, керівниками обласних управлінь із питань соціально-культурної (О. І. Соловей, Р. М. Чупахіна) й розвитку і реформування соціальної та гуманітарної сфер (О. В. Левківський, Н. М. Лисиця, Ю. Е. Яворський), культури і туризму (Н. Г. Першина), фінансового (Н. М. Деєва, Ю. М. Бірюков) та інших управлінь облдержадміністрації й обласної ради. Саме завдяки їх постійній підтримці та сприянню НРЦ отримав приміщення, був укомплектований необхідними штатами, матеріально-технічним обладнанням, і, передусім, комп'ютерно-копіювальною технікою, що дозволило налагодити продуктивний науковий і творчий процес над програмою, вийти на заплановані темпи та якісні параметри підготовки томів.

² Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2006. – С. 52.

Не залишалися, звісно, осторонь й інші зацікавлені обласні структури, з-поміж яких особливо слід виділити Державний архів Дніпропетровської області (директор В. О. Юркова, пізніше — Н. В. Киструська) та Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького (директор Н. І. Капустіна). Від них ми оперативно отримували всю потрібну інформацію.

Серйозним випробуванням на першому етапі для членів редколегії, штатних працівників НРЦ і досить широкого позаштатного активу з числа місцевих науковців-істориків, краєзнавців, журналістів, долучених до виконання окремих складових проекту, стало налагодження взаємодії з обласним управлінням Служби безпеки України. Показово, що спочатку далеко не всі її керівники від центрального апарату й до регіональних відділень усвідомлювали суспільну значущість, а, відтак, і необхідність здійснення такої програми. І не дивно, адже йшлося про проникнення у «свята святих» цієї спецслужби, точніше, її попередників ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ, — в архівосховища, які впродовж багатьох десятиліть були суворо засекреченими й фактично недоступними для дослідників.

Та поступово, у міру демократизації українського суспільства, державних інститутів, включаючи й СБУ, розгортання процесу переосмислення радянського періоду нашої історії, особливо її трагічних, замовчуваних чи фальсифікованих попереднім режимом сторінок, між науковцями та спецслужбою виникло взаєморозуміння, почали складатися по-справжньому творчі, ділові стосунки, що багато в чому й стало запорукою успішного виконання покладеної місії. Адже, як відомо, лівова частка документальних матеріалів про становлення та наступну «модифікацію» державно-терористичної політики й практики більшовиків перебувала якраз у цих донедавна наглухо закритих архівах, не говорячи вже про поіменні списки репресованих за політичними мотивами громадян, які можна ідентифікувати в повному обсязі тільки на основі архівно-слідчих справ, що зберігалися до реабілітації у спецсховищах системи державної безпеки.

Доречно відзначити, що в нашому регіоні чи не вперше на пострадянському просторі вже в 1992 р. було зроблено реальні

кроки у руслі налагодження такої співпраці, коли в Дніпропетровську з ініціативи групи ентузіастів-істориків з'явився спеціальний фаховий підрозділ — регіональний центр по вивченню документів новітньої історії України, створений на базі історичного факультету держуніверситету спільним наказом керівників Дніпропетровського державного університету і управління СБУ по Дніпропетровській області з метою бодай часткового, поверхового ознайомлення науковців, аспірантів та студентів з окремими масивами архівних джерел, пов'язаних переважно з діяльністю чекістів краю у 1920–1930-х рр., організацією боротьби з селянським повстанством, опором колективізації, хлібозаготівлям, фабрикацією гучних антирадянських справ тощо. Певним узагальнюючим результатом проведеної в той час роботи стало видання у 1995 р. збірника документів і матеріалів про жертви сталінського режиму в Дніпропетровському університеті³.

Це були справді перші кроки появи на режимному об'єкті фахівців-істориків, і сталися вони вирішальною мірою завдяки мудрості й чіткій громадянській позиції тодішнього начальника управління СБУ в Дніпропетровській області В. М. Слободенюка. А невдовзі цей же генерал відкрив архівні фонди колишньої радянської спецслужби й для набагато ретельнішого та глибшого їх опрацювання за програмою «Реабілітовані історією».

Зрештою, остання спільними зусиллями властей, науковців та громадськості ввійшла нині у заключну стадію свого існування, даючи можливість підбити принаймні попередні підсумки проведеної роботи, причому скажемо відверто — роботи дуже непростой, багатшарової, копіткої, делікатної. А вони, ці підсумки, за загальним визнанням, вагомі. Судить самі.

За період реалізації програми (1996–2009 рр.) виявлено, систематизовано й уведено до наукового обігу потужні пласти мало або зовсім невідомих історичних джерел і свідчень, здебільшого архівних документів, сформовано базу даних про реабілітованих на теперішній час згідно з чинним законодавством

³ Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / В. В. Іваненко (відп. ред.). – Дніпропетровськ: Промінь, 1993. – 162 с.

мешканців Дніпропетровщини (наразі завершується складання її електронної версії), тобто встановлено й оприлюднено імена практично всіх мешканців області найширшої соціальної, вікової, національної, професійної належності (а це понад 23 тис. осіб), які так чи інакше пізнали на собі політичний пресинг компартійної влади. На основі цих матеріалів підготовлено й видано унікальну науково-документальну серію у п'яти томах (восьми книгах) сумарним обсягом близько 180 друкованих аркушів, котра дає всебічне уявлення про загальні тенденції й специфічні відмінності дії радянської карально-репресивної машини в регіоні на різних етапах функціонування союзної держави, містить повний мартиролог наших репресованих земляків. Кожен том відкривається ґрунтовною вступною статтею аналітичного характеру.

Перший із них під назвою «Відроджена пам'ять» вийшов у 1999 р. та ввібрав 75 оригінальних нарисів про трагічні долі представників різних верств населення краю. При цьому абсолютна більшість героїв книги вперше вийшла, так би мовити, на широкий загал читачів після багаторічного перебування у забутті з тавром «контрреволюціонера», «шкідника», «ворога народу». Серед них — учителька Любов Біднова, секретар міськпарткому Петро Ветров, перший секретар обкому ЛКСМУ Олексій Вікторов, директор заводу Микола Волков, директор гірничого інституту Павло Герасимов, голова міськвиконкому Микола Голубенко, ректор університету Іван Єфимов, голова колгоспу Гнат Жмур, викладач Дмитро Загреба, адвокат Ольга Зусь, композитор Володимир Кашницький, журналіст Микола Кулик, заступник директора заводу Олексій Зубенко, художник Григорій Мовчан, директор радгоспу Артем Наріжний, учений-історик Володимир Пархоменко, професор-фізик Автоном Рева, командир корпусу Федір Рогальов, письменник Віктор Савченко, чекіст Олександр Трепалов, поет Петро Харламов, робітник Григорій Хижняк, колгоспник Андрій Чабан, священник Костянтин Шараєв та багато інших⁴.

⁴ Відроджена пам'ять: Книга нарисів / Т. М. Кравченко (кер. редкол.), В. В. Іваненко (наук. ред.). – Дніпропетровськ: Моноліт, 1999. – 605 с.

До написання нарисів були долучені знані дніпропетровські історики Г. К. Швидько, В. С. Савчук, В. В. Ченцов, А. І. Голуб, Р. К. Терещенко, А. Ф. Гордєєв, І. В. Толстих, Н. М. Бикова, В. Я. Яценко, Д. В. Архірейський, І. М. Єлінов, відомий літературознавець М. П. Чабан, журналіст В. В. Козак, письменник В. Л. Чермерис, краєзнавці І. Й. Ентін, Д. В. Куделя, Ф. М. Молчанова та ін.

У 2001 р. побачив світ другий том серії — «Свідчення з минушини», який являє собою своєрідний документальний портрет радянської репресивної епохи в регіональному розрізі. Інакше кажучи, ми спробували показати без купюр і будь-яких коментарів, суто мовою документів, принципи та основоположні засади формування державного механізму репресій по всій вертикалі владної піраміди від центру до регіонів, змін їх характеру, спрямованості, динаміки, форм та «об'єктів впливу», нормативно-правового забезпечення на різних етапах і т. п.

Усього у збірці подано 265 документів, які об'ємно реконструюють картину здійснення репресивної політики на Придніпров'ї з 1920-х до початку 1980-х рр. Це, зокрема, рішення та розпорядження партійних, державних і чекістських структур про організацію репресій, різноманітні звернення, інструкції, довідки, інформації, реабілітаційні матеріали, спогади репресованих та ін. Водночас певний масив документів дає уявлення про репресивні діяння властей під час голодоморів 1932–1933 і 1946–1947 рр.⁵

Можливо, читачі збірника не знайшли документальних підтверджень на всі свої питання щодо регіональних аспектів даного явища. Та й укладачі не мали наміру вичерпно відобразити його мовою документів у нашому краї за весь радянський період, оскільки це просто неможливо фізично. І причин тому кілька. *По-перше*, багато унікальних документів загинуло у часи воєнного лихоліття 1941–1945 рр., а частина була банально знищена через недбалість і безвідповідальність тих, кому доручалася ця важлива справа. *По-друге*, починаючи з 1936 р., у місцевих архівах фактично відсутні матеріали про практичні дії правоохоронних органів (прокуратури, безпеки, міліції, суду

⁵ Свідчення з минушини: Мовою документів. – 320 с.

та ін.) у політичній сфері. І, нарешті, як уже зазначалося, попри цілком сучасні «демократичні» декларації високопоставлених чиновників різних рангів, ще й досі далеко не всі архівні фонди, особливо спецслужб, доступні для дослідників.

Наша узагальнено-аналітична версія виникнення й поширення політичних репресій на Катеринославщині–Дніпропетровщині в історичній ретроспективі радянського суспільства викладена у третьому томі — монографії «Минуле з гірким присмаком», що вийшов друком у 2002 р.⁶

Та найбільшим скарбом усе ж таки вважається четвертий том «Повернені імена», виданий впродовж 2002–2004 рр. у чотирьох книгах, де відповідно до рекомендацій Головної редколегії (нашим безпосереднім куратором є кандидат історичних наук О. Г. Бажан) уміщено короткі відомості про всіх реабілітованих мешканців Дніпропетровщини, які зазнали переслідувань із боку держави в радянську добу. Загалом цей мартиролог нараховує 23 351 особу⁷. Щоправда, і сам процес реабілітації триває, ураховуючи, що картотека архівно-кримінальних справ, які є у фонді обласного управління СБУ, ще далеко не вичерпана. Тож маємо надію, що вже у найближчому майбутньому існуючий мартиролог буде доповнений новими іменами.

Цікаво, що серед реабілітованих та оприлюднених у книгах жертв тоталітарного режиму найбільше зафіксовано людей фізичної праці — робітників, колгоспників, селян-одноосібників — 15 210 осіб, або 64% від сукупної їх кількості. 1052 особи репрезентували інженерно-технічний персонал, 626 учителів, 121 науково-педагогічний працівник, 1727 військовослужбовців, 223 представника духовництва. 65% фігурантів книг — українці, 11% — німці (!?), 8,8% — росіяни, 5,3% — поляки,

⁶ Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2002. – 240 с.

⁷ Повернені імена: Мартиролог: У 4 кн. / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2002. – Кн. 1. – 480 с.; 2003. – Кн. 2. – 446 с.; 2004. – Кн. 3. – 432 с.; 2004. – Кн. 4. – 384 с.

4,1% — євреї. 10 040 наших земляків (43%) отримали вищу міру покарання, інші — різні терміни ув'язнення чи заслання⁸.

Як бачимо, започаткована на Дніпропетровщині півтора десятиріччя тому робота щодо комплексного, системного вивчення історії політичних репресій принесла відчутні позитивні плоди. Тим самим на регіональному рівні фактично ліквідовано одну з «білих плям» минулого рідного краю, вирішено важливу наукову й вельми гостру морально-етичну та політичну проблему, навколо якої протягом тривалого часу вирують суспільні пристрасті, уносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя. Безперечно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків, які разом із місцевою владою чесно зробили доручену справу, виконавши свій професійний і громадянський обов'язок.

Одночасно значна увага приділялася організації інформаційного супроводження здійснюваної програми «Реабілітовані історією», задля чого активно використовувалися різного роду наукові, просвітницькі, культурологічні форуми, презентаційні акції, спеціалізовані регіональні видання, електронні засоби масової інформації тощо. У жовтні 2006 р., зокрема, за участю науковців, освітян та громадськості відбулося засідання круглого столу, на якому обговорювалися перші підсумкові результати виконання обласної програми. Матеріали його покладено в основу п'ятого тому серії, виданого наприкінці того ж року під назвою «Важкий шлях до правди»⁹.

Усе це сприяє ознайомленню широких кіл громадськості, молоді краю зі згубними, воістину драматичними наслідками здійснення політики державного тероризму щодо власного народу. Уроки історії має добре усвідомити українська незалежна держава, щоби не допустити повторення трагічних помилок минулого у ході важкого й подеколи болісного творення демократичної, правової України.

⁸ Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – С. 56–57, 60–64, 67–68.

⁹ Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – 320 с.

Иваненко В., Прокопенко Л. Реализация Государственной программы «Реабилитированные историей» на Днепропетровщине

В статье обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Днепропетровской области по реабилитации и увековечиванию памяти жертв репрессий советского политического режима.

Ключевые слова: реабилитация, репрессии, тоталитаризм, режим, демократия, справедливость.

Ivanenko V., Prokopenko L. The realization of state program of «Rehabilitated by history» in Dnipropetrovsk region.

In the article previous results of organizational, scientific and analytical work are summarized in a Dnipropetrovs'k region on a rehabilitation and immortalization of memory of victims of the soviet political mode repressions.

Key words: rehabilitation, reprisals, totalitarianism, mode, democracy, justice.